

Monostory Klára

ARANY JÁNOS MŰHELYÉBŐL

(A *Buda halála* keletkezéséhez)

Bei manchem Werk eines berühmten Mannes möchte ich lieber lesen, was er weggestrichen hat, als was er hat stehen lassen.

Georg Christoph Lichtenberg

Arany *Buda halála* című „Hun regé”-jének számottevő irodalma van, de akár egy kime-
rítéhetetlen kincseshánya, még mindig tartogat újdonságokat a kutatás számára.

Elemzték már nyelvi-stilisztikai, lélektani, összehasonlító irodalomtörténeti, etnográfiai és keletkezéstörténeti szempontból, s még számos egyéb megközelítésből.

Ezúttal arra a területre szeretném fölívni a figyelmet, amit még kevésbé, elnagyoltan és némiképp gépiesen végzett csak el a szaktudomány, mert hiszen — a mű kéziratairól lesz szó — az Arany kritikai kiadás (mint a legtöbb ilyen) néhány évtizeddel ezelőtt még megelégedett a variánsok pusztá számbevételével. Én viszont most éppen a *Buda halála* kéziratvariánsaiból szeretném megkeresni és amennyire tudom: föltárni a költő alkotómunkájának gondjait, a módszerét és a mű fokozatos megformálását az időben.

Az *egész* mű vizsgálata nagyobb lélegzetű munkát igényelne, mint amire jelenleg vállalkozhatom. Be kell érnem egy érdekesnek ígérkező részlet: néhány, eddig a kutatás előtt szükségképpen homályban lévő versszak változatainak a bemutatásával. Talán úgy is fogalmazhatnék: szeretném tetten érni a költőt munkáján való bibelődése közben, egy sok vívódásról tanúskodó részlet fokozatos megformálásánál.

Ugyanakkor sajnálattal kell emlékeztetnem az olvasót arra a közismert szomorú tényre, hogy Arany kéziratának, valószínűleg munkadarabjainak nagy része áldozatul esett a második világháború pusztításának, mert meggyőződésem, hogy a *Buda halálához* is lehetnek kisebb előzmények, fogalmazvány-töredékek, még akkor is, ha Voinovich Géza szerint jobbára csak tisztázatok égtek el.

Arról is szólni kell, hogy a szakirodalom mindeddig azt tartja, hogy Arany többnyire előre, fejben fogalmazta meg műveit, ezután már csak papírra kellett vetnie őket. De ennek az állításnak több tény is ellene látszik mondani. Először az, hogy éppen a *Buda halálának* is több, a főszövegtől különálló, kész, vagy töredékes előzménye van. Az első a nagykőrösi évekből egy szemfüles tanítvány jóvoltából a papírkosárból megmentett háromsoros töredék („Csaba királyfiről mondok új éneket, / Attila fiáról egyszerű verseket, / Hogyan vitte vissza amaz őshazába ...”). Aztán ott a *Keveháza*, ami a tervezett, hiányzó nagy eposz-sorozat egyik első nekifutása lehet, amint azt többen is sejtették és amint Keresztury Dezső *Mindvégig* c. Arany-monográfiájában erre részletesen is kitér. Majd jönnek a „Csaba-trilógia” többszöri nekiveselkedései. Mik ezek is mind, ha nem „előszövegek”? De ellenemond az elméletnek magának a *Buda halálának* úgynevezett — a költő nevezte így! — „Első impurum”-a is, ahol a kézirat rendkívül érdekes, de bizony igen egyenetlen képet mutat. Az első ének szinte teljes egészében akár tisztázat is lehetne: csak itt-ott van benne néhány elszórt javítás. Aranynál semmi sem lehetetlen — de azért mégis szinte elképzelhetetlen, hogy első nekifutásra azonnal ennyire teljesen kész, csiszolt sorok áradtak volna a tollából. Az „impurum”-voltot, a „piszkozat” vagy „fogalmazvány”-létet talán csak a harmadik énektől kezdve tarthatjuk igazán elfogadhatónak. Onnan kezdve viseli magát a kézirat a lázas alkotómunka nyomait: törléseket, áthúzásokat, betoldásokat,

javításokat. Ezekből jutott aztán a sorok fölé, a lapszélékre — sőt, a IX. énekben egy leragasztott, újraírt lapra is.

Ez az a részlet, amit a következőkben szeretnék megvizsgálni.

A kéziratokkal kívánok foglalkozni, tehát szigorúan azokból szeretném fölépíteni munkámat. De nem tekinthetek el az *Arany János összes művei* c. kritikai kiadás nagy munkájának figyelembevételétől, amelyben a IV. kötet tartalmazza a *Keveháza*, *Buda halála*, *A hun trilógia töredékei* c. műveket. A kötet 1953-ban jelent meg, Voinovich Géza rendezte sajtó alá.

Az időpont nem kedvezett különösen a kritikai kiadás elkészítésének. Egyrészt a kor sajnálatos szűklátókörű irodalompolitikája tette lehetetlenné az írásmódban is hű, tehát a költői szövegeket híven bemutató kritikai szövegkiadást, avval az indoklással, hogy a leg-szélesebb — és iskolázatlan — közönség számára is közérthetően kell azt elkészíteni. Evvel egycsapásra sikerült is agyonütnie valami igen lényegeset: például a nemcsak Aranyra, hanem az egész 19. századra is jellemző helyesírás bemutatását. Erre látunk majd példát. — Másfelől talán már Voinovich is megfáradtan, ereje fogytán végezhetette munkáját, hiszen a kötet megjelenését nem is érte meg, 1952-ben meghalt. Evvel magyarázható, hogy a gondos jegyzetapparátussal az említett korlátozó megkötések ellenére és a lehető legnagyobb pontosságra való törekvés mellett is maradtak hiányosságok a kiadásban.

A kritikai kiadás első tévedése a *Buda halála* három fennmaradt kéziratának lelőhely-megjelölésében van. Az „Első impurum” valóban az OSZK Kézirattárában található. Az Akadémia Nádasy-pályázatára készített második, már helyenként átalakított, javított kézirat — a szerző kezétől származó első másolat — is csakugyan az MTA Kézirattárában volt a kritikai kiadás elkészítése idején. Később tűnt el onnan, sajnálatos módon és szinte érthetetlenül. Szerencsére egy megmaradt mikrofilm-változat segítségével 1990-ben sikerült előhozni a feledésből, egy jó másolatot készíttetni róla, aminek segítségével a kézirat-variáns újra tanulmányozható, kutatható. A mikrofilm tanulmányozásánál sokkal kevésbé szemrontó módon. (De milyen szerencse, hogy *készült* mikrofilm!) — A harmadik kézirat viszont a kritikai kiadás téves közlésével ellentétben nem a debreceni *gyetem*, hanem a debreceni *kollégium*, ma: a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának a tulajdona. Mindezt munkám kezdetén tudtam meg, és máris köszönetet mondok mindhárom intézmény szíves segítségéért, ami a kéziratok tanulmányozását egyáltalán lehetővé tette számomra.

A legfontosabb kéziratot, a Széchényi Könyvtár példányát eredetiben is megvizsgálhattam. Erről a lehetőségéről még sok szó lesz. A másik két kézitratról fotókópiák álltak rendelkezésemre, az Akadémia példányából más nem is lehetett, amint szó volt róla, és csakis ezek tették lehetővé a kéziratok párhuzamos összehasonlítását. A debreceni becses kéziratot aligha nézegethettem volna az „Első impurum” mellé fektetve, főleg nem huzamos ideig...

Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapgondok* (A Minerva Társaság kiadása, Bp., 1930.) c. kitűnő munkájában korát megelőzve szólt a szerzői kéziratok fontosságáról: „A kézirat mindig, a másolás tömegtermelése idején is megmaradt individuumnak: csak egy jellegzetes alakban valósítja meg az irodalmi művet és ez az egyszeri írott forma meg nem ismételtető a másoló legjobb akaratából sem. [...] Ha a szöveg nem is változik, alakul a kézirat külső formája, és ha másban nem, az írás jellegzetes betűformájában fejeződik ki a kéziratok különbözősége.” (I. h. 81.)

Utóbb — ugyancsak korát megelőzve ezt is megjegyezte: „A legjobb kiadás a facsimile kiadás. A distancia a kézírás és a nyomtatott betű között néha nagyobb, mint az élőszó és a kézirat közötti távolság...” (I. h. 89.)

A modern kézirat kutatás, a Franciaországból kiindult, egyre több eredményt fölmutató *genetikus kritika* is ezen a nyomon indult el és halad egyre tovább, csak éppen a célkitűzései tágabbak: a szöveg megszületését kívánja megmutatni, az idő folyamatában végigkísérve az író tevékenységét.

A *Buda halála* kézirat-variánsai, vagy ha úgy tetszik: másolatai fényesen igazolják Thienemann Tivadar fentebb idézett megállapítását: még a harmadik, a kiadásra készített szerzői másolatban (Debrecen) is található változtatás, a kéziratok külső formája

pedig méreteiben, betűformáiban, lapbeosztásában teljesen eltérő. Az „Első impurum”-tól a végső változatig igen sok minden történt. Ezt a megállapítást természetesen csak a kéziratokra vonatkoztatom, a nyomtatott kiadások változtatásai, eltérései már nem tartoznak jelenlegi érdeklődésem körébe. (Pap Illés tudós munkája már foglalkozott velük.)

Nem térek rá a *Buda halála* keletkezésének külső körülményeire, sem a költő életében, sem művei sorában, a levelezésben található utalásokra és egyéb lényeges adalékokra sem. Ezt már megtették előttem arra nálam sokkal hivatottabbak, legutóbb éppen Keresztury Dezső, akire már hivatkoztam és aki szinte egy egész életet szentelt az Arany-kutatásnak. Említett kötetében (*Mindvégig*. Bp., 1990.) mindezt megtalálja az olvasó.

Lássuk tehát a kéziratokat.

Bár mindössze a IX. ének néhány versszakának alapos megvizsgálása a célom, nem tudom elkerülni, hogy előljáróban ne utaljak legalább néhány, egyéb helyen lévő, de azonnal szembeötlő eltérésre is.

Ilyenek:

1. Az OSZK kézirata „*A t. bírálókhoz*” intézett, utóbb beragasztott előszóval kezdődik, amiben itt, az első helyen — és nyilván az első fogalmazásban — néhány javítást találunk. Az Akadémia kézirataiban is evvel kezdődik a szöveg — természetesen már javított, végleges megfogalmazásban — a tisztázathoz illően. A kinyomtatás céljára készült harmadik, debreceni kéziratból, ott már szükségtelen lévén, aztán elmaradt ez az ajánlás — vagy előszó. — Nyilvánvalónak látszik, hogy ezt az ajánlást csak akkor fogalmazta meg Arany, mikor munkáját — kész munkáját — már benyújtani készült a Nádasdy-pályázatra.

A kritikai kiadás csak futólag foglalkozik az ajánlással, a harmadik kéziratból való elmaradásáról nem is szól — nyilván természetesnek tartva a dolgot.

2. Eltérés van a három szöveg között a *címadásban* is:

Az OSZK kéziratban:

Csaba királyfi. Hun regé. Három részben.
Írta Arany János

— és csak az *Előhang* után következő új lapon olvasható így:

Csaba királyfi. Első rész. Buda halála.

Az akadémiai kézirat címe:

Buda halála. Hun regé. Írta Arany János.

Itt elmaradt az *Előhang*, helyette ez áll:

Jelige: (Ethela) Budam fratrem suum manibus propriis interfecit... eo quod... metas inter fratres stabilitas transgressus fuerit dominendo. — Sim. de Keza Chron. Hung.

A lap alján, más kéz írásával, javítással:

„Nád / A magyar akadémia által 1863-ról (eredetileg: -ban!)
Nádasdy-díjjal jutalmazott mű.”

Itt nem világos, hogy a kritikai kiadás, amely főként- és igen helyesen! — az OSZK „impurum”-szövegére támaszkodott, miért közölte — minden kommentár nélkül — mégis (és csakis) ezt a latin mottót, ami kizárólag a pályamű kézirat-másolatában szerepelt.

A debreceni kézirat címlapja:

Csaba királyfi. Hun regé. Három részben.
Írta: Arany János

A lap alján zárójelben:

(1862 tavaszán kezdve.)

A következő lapon:

Első rész. Buda halála.

Majd új lapon ismét visszatér a pályamű esetében elhagyott *Előhang*.

3. A csodálatos zengésű *Előhang*nak külön története van, amiről szintén részletesen tájékozódhatunk Keresztury Dezső idézett kötetéből. Bizonyos, hogy a Buda halála megírásakor már kész költemény volt: az „impurum”-ban sincs egyetlen javítás sem benne, a költő egyszerűen letisztázta már meglévő szövegét.

De nincs költő, aki kétszer is le tudná másolni saját szövegét legalább valami csekély változtatás nélkül. A debreceni kézirat *Előhangjának* szövege *lényegében* ugyanaz. De frásképe és itt-ott helyesírása eltér egymástól.

A kritikai kiadás a Széchényi Könyvtár kéziratát csak az összes költemények (1867.) szövegével vetette össze. Fölsorolom azokat a változásokat, amiket a két *kézirat* olvasásakor találtam.

A legfeltűnőbb az impurum előtti változatban még csak aláhúzással kiemelt *Etele, Csaba, írjad*, — amiket a kiadásra szánt kéziratban már csupa nagy betűvel írt le Arany: ETELE, CSABA, IRJAD.

A 43. sorban az OSZK kéziratban:

Mi emel! mi tart fön? mi sugall? mi biztat?

A debreceni kéziratban:

Mi emel? mi tart fönn? mi sugall? mi biztat?

Központozási jel és mássalhangzó hosszúság változott.

46. sor: OSZK: fészkét — Debrecen: fészkit

47. sor: OSZK: Mely a pók fonalát...

Debrecen: Melly a pók fonalát...

Az utolsó sorban az OSZK kéziratban csak az „*írjad*” befejező szó van aláhúzva, a debreceni kéziratban már ezt látjuk:

... ha *serkinek*: IRJAD!

— aláhúzott előző szó és csupa nagy betű.

Ezek a változtatások nem látszanak különösebben fontosnak, bár néhol bizony emocionális okokat érezhetünk mögöttük. — Lényegesebb az, amit az I. ének 3. versszakában a 10. sorban találunk:

OSZK: Sátora egy dombon messzi fehérellett;

Akadémia: a „messzi fehérellett” sűrűn áthúzva, fölé írva:

„kék égre szökellett;”

A kritikai kiadás „messzi feketéllett” szavakat vél az áthúzás alatt találni. Jól látszik, hogy nem lehet az, — de értelmileg sem lett volna valószínű.

A debreceni kéziratban jól olvasható maradt az itt *gyengén* áthúzott „messzi fehérellett”, — és ugyanabban a sorban, folytatólagosan írva sötétebb tintával a javított „kék égre szökellett”, de itt már nem pontosvessző következik utána, hanem kettőspont.

Elgondolkodtató: *hol* hajtotta végre Arany először a változtatást? A második vagy a harmadik kéziratban? Vagy csak mindhárom után? Az első megfogalmazás: a sátor „messzi fehérellett” mindenesetre mindhárom kéziratban jelen van. A „kék égre szökellett” változat szebb, szemléletesebb, költőibb. De a kérdés nyitva marad: ha csak a kiadásra készített szövegben változtatott, vajon miért vette elő a korábban elkészült pályaművet is, hogy ott szinte olvashatatlanná téve áthúzza az eredeti változatot? És miért hagyta érintetlenül azt az Impurumban? Amit mindig újra kézbevetett.

Ha idő és terjedelem engedné, számos hasonló „apróság” lehetne bukkanni, amelyek eddig még nem keltettek figyelmet.

A következetesség kedvéért mindenképpen szólni kell a *Buda halála* három kéziratának külső, formai eltéréseiről.

Az Első impurum lapjain általában 11 versszak olvasható (helyenként, betoldva: több). A Nádasdy-pályázatra készült kéziratot sokkal nagyobb betűkkel írta Arany, a lapokon öt versszak van. A debreceni példányon tíz versszak. — A lapokat Arany János úgyszólván végig megszámolta. Az impurumban — mintegy önmagát ellenőrizve — legtöbbször az elkészített versszakok számát is összeadta. A szöveghez készített jegyzeteit apró számokkal szintén megjelölte. Ebben is eltérés van: idő haladtával szaporította a jegyzetek számát. Dátumjelzéseket is találunk. Ezekre még majd visszatérünk.

Amikor 1988-ban megjelent a Széchényi Könyvtárban őrzött *Buda halála* kézirat hasonmás kiadása (Helikon Kiadó, Bp.), már egy ideje foglalkoztam irodalmi művek keletkezéstörténetével, és mindenestre sokat olvastam a témáról. Véletlenül én kaptam azt a feladatot, hogy a Kiadó számára néhány „szép” lapot kiválasszak, egyszerűen egy új *Buda halála*-kötethez illusztrációnak. Szerencsére sikerült a kiadót meggyőzni arról, mennyivel többet ér egy faksimile-kiadás megjelentetése.

Akkor, a kéziratot forgatva figyeltem föl vérző szívvel arra, hogy a IX. ének 21–33. versszaka le van ragasztva, mert Arany az alatta lévő papírlapon igen sok javítást végzett. Persze, azt is láttam, hogy ő maga sem akarta egyszerűen megsemmisíteni az előzményt, mert csak lapszéli leragasztásról volt szó, a felső lap alá óvatosan be lehetett kandikálni, — amint azt a kritikai kiadás tanúsága szerint Voinovich Géza is megtette. Sok mindent el is tudott olvasni.

De 1988-ban valahogyan még nem érett meg az idő arra, hogy az esetleges kényes restaurátori feladatot: a leragasztott rész szabadabb tételét a Kézirattár elvégeztesse. Így a hasonmás kiadás természetesen csak az új (egyébként több helyen még tovább javított) föleragasztott lap lefényképezésével jelent meg, a faksimile-kiadványban nem is látszik a leragasztás helye sem.

Karsay Orsolya, a Kézirattár vezetője 1990-ben adta hozzájárulását ahhoz, hogy a restaurátor kutatási célra kibontsa a leragasztott részt, szabadabb téve az alatta rejtőző kézírást. A munkát minden károsodás nélkül sikerült elvégezni, így bukkant végre elő egy olyan „elő-szöveg”, amit addig egészében kutató még nem láthatott.

Ennek a 11 versszaknak — 44 sornak — a keletkezéstörténetét szeretném a következőkben föltárni.

Munkám — amint azt előre jeleztem is — csak egy bizonyos részlet-megoldást eredményezhet. Kiderült az is, hogy a várt — remélt — „szenzációt” éppen az OSZK 1535 Quart. Hung. jelzetű „Első impurum”-ának két változata, illetve inkább változtatásai jelentik. A másik két kézirat ugyanis éppen ennél a tizenegy versszaknál alig hoz változtatást. Nyilván nem véletlenül: Arany annyit dolgozott már rajta, hogy tökéletesre csiszolta.

Mindenestre szerettem volna a lehető legpontosabb földolgozást elvégezni, ami minden kézirat esetében igen alapos és türelmes munkát kíván. A kéziratok elolvasása nemcsak „rutin” kérdése, amint azt sokan föltételezik. Ha így lenne, nem jelent volna meg annyi hibás, félreolvasott szövegkiadás nemcsak nálunk, hanem szerte a világban. A *Buda halála* esetében nem Arany gyöngybetűs frásképe okozta a gondot, — bár néha a legszebb írást sem könnyű elolvasni, főként átírások, betoldások esetében, — hanem a sok áthúzott szó. Az impurum áthúzásai nem egyfajta. Néha éppen csak egy vonással húzta át a költő a törlendőt, másutt viszont olvashatatlanná tette azt, amire már nem volt szüksége.

A modern kézirat kutatás ma már ott tart, hogy optikai segédeszközök igénybevételével áthúzott szavakat is újra elolvashatóvá tud tenni. Persze, ennek az eljárásnak is vannak határai. Az áthúzott — vagy átírt — első kézírást csak akkor tudja a fototechnika és az írásszakértő figyelmes munkája újra olvashatóvá tenni, ha *nem* azonnali és nem azonos tintával és íróeszközzel végzett javításról van szó, hanem a szerző későbbi javításáról. Ilyenkor az átvilágító sugarak keresztül tudnak hatolni a későbbi fedő rétegen. Ennek az eljárásnak volt már előzménye (palimpszeszt), de néhány évvel ezelőtt inkább még csak a kódex-kutatásban volt jelentősége, modern szövegvizsgálatnál nemigen alkalmazták. Ma már komoly szaktudománya — és szakirodalma is — van. A módszer is egyre tökéletesedik. Hideg fényvel dolgoznak, az értékes kéziratot nem kell félteni a károsodástól, — még a fény okozta károsodástól sem, mert a művelet nem tart hosszú ideig.

Karsay Orsolya engedélyével és a BM Bűnügyi Technikai Intézetének szíves segítségével, dr. Wohlrab József írásszakértő munkájának eredményeképpen, ha nem is minden kérdéses áthúzást, javítást, de eléggé sokat sikerült megoldani, illetve a kapott képek segítségével alátámasztani azt, amit a szabad szemmel végzett tanulmányozás esetleg csak feltételesen fogadhatott volna el.

Munkám következő részének igazi érdekességét a legtöbb olvasó számára éppen az így

nyert illusztrációk fogják jelenteni, amelyek megmutatják, mire képes a modern technika ezen a területen is. Vállalkozásomnak ez a része egyébként korántsem úttörő jellegű. Hasonló, de a körülmények folytán ennél valamivel tökéletesebb eredményt ért el az olvashatóvá tételben tíz évvel ezelőtt Kerényi Ferenc kutatómunkája. Ő a Petőfi Múzeum *Kézirattár* sorozatában Kölcsey Ferenc kilenc versét közölte (Kölcsey Ferenc: *Mi az élet tűzfolyása*, Magyar Helikon, 1981.) Köztük *Az ivó* c. vers áthúzott, de olvashatóvá tett, addig kiadatlan változatát, meg a *Rákos nimfájá*-hoz c. vers addig ugyancsak olvashatatlan szövegrészletét. Kerényi frászakértőjének hosszabb idő állt rendelkezésére, ezért többet — mindent! — ki tudott hozni a két szövegből.

A *Buda halála* kéziratát — értékére való tekintettel és a könyvtári szabályok értelmében — egyetlen napra sem hagyhattuk az frászakértőnél, ezért azt nem vethették alá olyan hosszabb és bonyolultabb eljárásoknak, mint Kölcsey verseit. Be kell érnünk a két alkalommal végzett lefénképezés segítségével történt szakértői vizsgálat eredményével. Az így is rendkívül értékes és mindenképpen nagyon hasznos. Esetleg ösztönző lehet további, alaposabb kutatások elvégzésére is.

A Buda halálának IX. éneke

Az impurum 35. lapján kezdődik a

IX. Isten kardja

című ének, amely 74 versszakból áll, és a 39. lapon fejeződik be. Az impurum lapjainak alján Arany följegyezte, hányadik versszakhoz ért el, illetve hány versszak található az illető lapon. Néhány helyen apró betűs keltezés is találunk: ezek alapján nyomon követhetjük — dátum szerint is — munkájának időtartamát, haladását.

A IX. ének kézírata zavartalan áradással indul: az első 12 versszakban alig van javítás. Utána annál több lesz, és az ének utolsó négy sorát kivéve, amit teljesen áthúzott és újraköltött, csakugyan a leragasztott 21–31. versszakban hemzseg a legtöbb változtatás. Ezek a versszakok a 36. számú lapon vannak, amelyen összesen 31 versszak van. A lap alján itt is olvasható Arany apró betűs számjelzése: 31 vsz.

Egyébként ez az ének tartalmazza a „hun rege” fő konfliktusát: Etele álmodt látott, a táltosok ezt magyarázzák. Csodás álma rögtön be is teljesedik: megkapja az Isten kardját, leendő világalma jelképét. A későbbiekben itt kerül napfényre Ildikó–Krimhilda múltja is, itt szövődik össze a Nibelung-ének és a Buda halála története. Itt csap össze az egymásra már rég féltékenykedő két asszony: a magtalan Gyöngyvér, akit Ilda vérig sért e tény fölhánytorgatásával, mert Buda nője titkon amúgyis férjét hibáztatja gyermektelenségéért. — Az ének a fivérek közötti szakítással zárul.

A vizsgálandó tizenegy versszakban: „alig hogy az ősz pap” — aki Etele csodás álmát magyarázta — „ajakát bézárta”, Bulcsú vezér szavaiból tudjuk meg, hogyan találták meg az Isten kardját.

Ebben a 44 sorban mintegy 30 javítás, illetve áthúzás, változtatás van. Arany nemcsak a sorok fölé írt, hanem mindkét lapszélre is, de még a lapszéli változtatásokat is tovább formálta. Persze, a kézirat más helyein is találunk hasonlóan sűrűn javított lapokat. De csak ezt az egy helyet ragasztotta le, újra írva a szöveget, — hogy aztán az új szövegen még tovább módosítsa. Ismétlem, mert feltűnő: nyilván nem állt szándékában az eltakart rész teljes megsemmisítése, mert akkor nemcsak a lapszélét ragasztotta volna le, vagy pedig teljes áthúzással végképp olvashatatlanná tette volna azt, amit előbb írt, amint azt más helyen is megtette.

Mielőtt az érdemi munkába merülnék, szeretnék visszatérni a nagy kritikustól, Lichtenbergtől kiválasztott mottóhoz. A variánsokat — sokszor csak mint szükséges ballasztokat — számbavevő kritikai kiadás készítőikkel ellentétben rendkívül érdekesnek tartom a változatokat, és ahol lehet, szeretném fölvetni velük kapcsolatban a „miért” kérdését is. Lehet, hogy sok esetben csak sablonos választ találok. De talán akkor bennem van a hiba: vaksi módon nem vettem észre valami fontosat. Mindenesetre szeretném hangsúlyoz-

ni, hogy nagyon fontosnak találom a szerzői változatokat. Még akkor is, ha legtöbbször „csak” stilisztikai töléletesítési törekvést látok meg bennük.

Tulajdonképpen meglepő, hogy a variánsok értékének fontosságát éppen az irodalom területén hanyagolta el a legtovább a kutatás. Képzőművészeti vagy zenei alkotásoknál mindig is becse volt egy-egy vázlatnak, töredéknek, variációnak, sőt akárhányszor még több kedvelője is akadt egy ilyennek, mint esetleg a teljes vagy végleges (?) műnek. Mindkét említett művészi területről számos példát lehetne felsorolni. (Leonardo, Michelangelo, Rodin, Händel, Beethoven, Liszt...)

A szakirodalmat figyelemmel kísérve tudjuk: a modern kutatásnak nemcsak joga, hanem kötelessége is az előzmények gondos föltárása, azoknak a társadalmi, kortörténeti, művelődéstörténeti környezetben való értelmezése — amennyire lehetőség van rá. Talán az effajta szorgos munka arra is fölhívja a figyelmet, mennyi szövegromlás ment végbe, úgyszólván észrevétlenül, később, különböző kiadások során, nyomdai hibák, véletlenek vagy hanyagság következtében.

A kiadásokkal való foglalkozás azonban már nem tartozik érdeklődésem körébe, mert ezúttal egy kézirat titkait szeretném megfejteni.

A letakart és a fölébe írt szöveg

Minden további kommentár helyett vessük össze az impurum letakart első (1. ábra) és fölébe ragasztott második kéziratát (2. ábra). A látvány önmagáért beszél. A sűrű áthúzássok, javítások láttán azonnal föltámad minden kézirat-kutató kíváncsisága: hogyan? mit írt először Arany? Mit változtatott meg? — A szinte megsemmisített — jóformán teljesen törölt — szövegrészek ezt a kíváncsiságot még csak fokozzák. Nem a végeredmény érdekes itt — hiszen azt ismerjük —, hanem az előzmény, a kezdet, valami időbeli folyamat, amit szeretnénk tettenérni. Ez a költő alkotómunkájának a folyamata.

A kritikai kiadás ezt közli a IV. kötet 245. lapján:

„A 81–124. sorok kétszer vannak meg a kézíraton: először a 36. kézirati lap alsó felén, olyan sűrű törlésekkel, hogy e rész fölébe új lap van ragasztva, a javított szöveggel; maga a lap csak jobb s bal szélén van leragasztva, úgy hogy alatta az első szöveg ügyel-bajjal olvasható. Ezen soroknál az eredeti, alsó szöveget I., a fölébe írtat II. jelöli.”

Természetes, hogy a letakart sorok Voinovich kíváncsiságát is fölkeltek. Helyenként kitűnően sikerült elolvasnia olyan áthúzott szót, amelynél valamennyire is kisejlett az eredeti írás. De néha „feltételezése” szerint vett be a kritikai kiadásba (sajnos, kérdőjeles jelzés nélkül) valamilyen olvasatot, amit aztán a tüzetes szakértői vizsgálat eredménye megcáfolt.

Amint említettem, az akadémiai és debreceni kéziratokban éppen ebben a tizenegy versszakban alig van már változtatás. De azért akad, és a kritikai kiadás ezekre nem figyelt eléggé, esetleg nem is említette őket. Persze, ezekben a kéziratokban, amelyek eleve szerzői másolatok, inkább csak szóhasználati vagy írásmódbeli változtatást találunk, nem pedig új fogalmazást. Ezek az utólagos, kisebb változtatások érdekes bizonyítékai annak, hogyan habozott Arany bizonyos, akkor még helyesírási vagy jelentéstani szempontból eldöntetlen, egyaránt élő szóhasználat vagy írásmód alkalmazása között.

A formába öntés, a fogalmazás küzdelmét egyértelműen az OSZK I.–II. variánsa tárja elénk. Bár a kéziratokban sok áthúzott szó előbb is könnyen olvasható volt — vagy annak látszott — az írásszakértő munkája vitathatatlanul eldöntötte az esetleg kérdéses olvasatok helyességét.

A mellékelt ábrákon látható az optikai eszközökkel elvégzett szakértői vizsgálat mense és érdekes eredménye. A továbbiakban a kritikai kiadástól eltérően az OSZK-ban lévő impurum első — vagyis alsó — változatát Imp. 1., a fölé ragasztott lapot Imp. 2. jelöléssel látom el, és természetesen jelzem a másik két kézirat olyan helyeit, ahol említésük szükséges.

A vizsgálat a kiemelt szövegrész első: a IX. ének 81. sorával már meg is kezdődik. Az „Alig hogy az ős pap ajakát bézárta” — sorban három eltérést találhatunk. Az első

fogalmazvány — Imp. 1. — kéziratában az „*Alig hogy*” eredetileg két szóba volt írva, de Arany azonnal összekapcsolta a két szót, s a továbbiakban végig ez az egybeírt variáns maradt meg. Az „*alig*” szót is csak itt írta hosszú í-vel. Harmadik változásként a „*bézárta*” szó igeekötőjét is a köznyelvben akkor már általánosabb „*bezárta*” alakra módosította. (3. ábra)

Az Impurum végén beragasztott hosszú, félbehajtott lapon található a műhöz csatolt *Jegyzetek*. Ezeknek befejező részét Arany áthúzta ugyan, de fontosak. Idézem:

„(Sem a régít sem a népit nem használtam *affectedióból*; hanem a tárgy kellő színezete, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha *producálni* akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni. Itt-ott a nyelvész egy-egy grammatikai *hibát* is fog találni, de olyat nem, mi az *élő kiejtésre* nem támaszkodik...)”

Már ennél a sornál is gondolhatunk erre.

Az igazi felderítő munka a következő: a 82. sorban kezdődik, amit a beragasztott lapon *négyszer* változtatott meg Arany.

Első szava a „*Míg*” volt, amit azonnal áthúzott. Nem tudhatjuk, hogyan folytatta volna. Voinovich ezt — érthetően, de tévesen — „*Meg*”-nek olvasta, mert utána a „*Nyílt*” ige következik, tehát lehetett volna: „*Megnyílt*”. De a költő eleve másképp változtatott: ezért is kezdte nagy kezdőbetűvel a „*Nyílt*” igit is. (4-5. ábra)

A következő variáns „*Nyílt nagy* suhogással *Etelének sátra*” lett volna — de a lapszálon betoldott „*nagy*” jelzővel sem volt a költő elégedett, sőt az egész — pedig szemléletes és zeneileg is szépen hangzó sorral sem. Az átfírt végső változat ez lett:

„*Lebben az ajtónál Etelének sátra.*”

A hanghatás fölött a jelenet mozgalmassága győzött — sőt az igeidő is megváltozott: az elbeszélés múlt idejű leíró hangvételt élénkebbé — drámaibbá — tette a közbeiktatott jelen idejű ige.

Csak mellékesen hívom föl a figyelmet itt arra, amiről már szóltam. Tudniillik, hogy a kritikai kiadás — a megkívánt irányelvek szellemében — teljesen fittyet hányt Arany — és Arany kora — helyesírására. Aminek *szándékolt* hibáira pedig a szerző maga is utalt. De amire célzok, az nem volt hiba, hanem a korra jellemző írásmód. Pl. a következő sorokban a „kritikai” kiadás „*suhancsal*” és „*arccal*” írásmódot használ a szövegű „*suhanczczal*”, „*arcczczal*” írásmód helyett.

A 84. sorban egy áthúzott, a margón *kétszeresen* módosított szót találunk. Az áthúzott szó már Voinovich olvasatában is „*tüzes*” volt. Ez módosult „*feszés*”-re, majd „*költ*”-re: (6-7. ábra)

„*Nagy dolgot előre mondani költ arcczczal.*”

De Arany még mindig nem volt elégedett. Az Impurum 2.-ben újra más szót írt: ezt az írásszakértő nem vizsgálta meg, csak saját gyarló szememben bízhatom, amikor az áthúzás alatt a „*szánt*” (=„*mondani szánt*”?) szót sejtem, illetve vélem elolvasni, amit előbb a lapszálon „*gyúlt*”-ra, majd azt is áthúzva, az előbbi ötlethez visszatérve ismét „*költ*”-re változtatott.

(Csöndesen jegyzem meg: a legtokéletesebb kiadás a faksimile kiadás — de csak akkor, ha a készítő fényképész nemcsak díszkiadásnak, hanem tudományos felelőssége tudatában készíti el a faksimilét. A szép *Buda halála* kiadványból ugyanis éppen ez a vitás, a tisztázat margóján szereplő „*gyúlt*” szó kimaradt.)

A 86. sor újabb bizonyíték a költő fontolgatásairól.

Az „*Ez az! ez az!*” — riad *Etele* kitorve;” sorban az eredetileg meglévő idézőjelet Arany tollkással eltávolította. A szabadabb tett első kéziratlapon, az első munkalapon első fele is alig látszik, egészében csak az optikai eljárás hozta elő. Az idézőjelek törlésének itt is stilisztikai jelentősége van: sokkal közelebb hoz az eseményhez. — Az Impurum 2.-ben a „*riad*” helyett először „*ujjong*” szerepelt. Ezt Arany áthúzta és a lapszálon „*robbant*”-ra változtatta. A változtatás eléggé lényeges. A kiválasztott ige határozottan drámaibb súlyú, ideje — ezúttal — jelen helyett múlt. A többi szövegben is végig ez a változat maradt meg.

A 88. sor végén a „*magyaráza*” szó az Impurum 1.-ben még „*magyarázza*” volt, jól

látható a toll vastag javítása. Itt is az igedőn változtatott a költő, ezúttal a jelen helyett a régies (közel)múlt időt használva, ami szépen felel a sor eleji „Lőn” igehasználatra.

Csak csekély változtatás következett a 91. sorban: az Impurum 1.-ben még „Kengyelemig elsőbb köszönte...” szókapcsolat igéjének utolsó betűjét (e) szintén kivakarta Arany, — itt is az optikai vizsgálat mutatta ki ezt a törlést. Az Imp. 2.-ben és attól kezdve mind-egyik kéziratban már az új „köszönt” szóalak olvasható. A 93. sorban viszont a „beszéli” szó második l-jét e-re (beszéle) javította.

A 92. sor elején az „amint” szó valamennyi kéziratban az akkori írásmódnak megfelelően külön írva: „a mint” alakban fordul elő.

Komolyabb változást legközelebb a 95. sorban találunk. Egyébként ettől a sortól kezdve egyre sűrűsödnek a javítások.

Az Impurum 1. „Látja, egyik sántít, egy kedves ünője” olvasatú sorban a „Látja” után kihúzott szóból az optikai eljárás csak egy szókezdő b betűt tudott kihozni, amiből semmire sem következtethetünk. De a 2. változattól kezdve az egész „Látja” szó is kicserélődik: „Veszi észre” lép a helyébe. A lapszéli, erőteljesen áthúzott szavakkal a laboratóriumi vizsgálat sajnos nem foglalkozott, szabad szemmel pedig azokból semmi sem olvasható ki. Annál érdekesebb e helyen megfigyelni Arany ingadozását az „ünője” szó használatánál. Az „ünő” szó éppen akkor ment át jelentésváltozáson. Mára már szétvált a szó két jelentése, de akkor még az „ünő” esetében mindkettő használatos volt.

Ünő: a szarvas, őz (erdei vad) nősténye

Üsző: nőstény szarvasmarha (háziállat)

Arany ingadozása szembeötlő. A variánsok ezt mutatják: 1.: „ünője”; 2.: „üszője”; 3.: „ünője”; 4.: a szót írás közben javította: így is, úgy is olvasható.

A kritikai kiadás ezt az alakváltoztatást teljesen figyelmen kívül hagyta. Arany számára — vidéki ember volt — nyilván nem volt mindegy. A döntésben mégis habozott: a még élő kétféle jelentés miatt. A kiadásba végül az „ünője” változat került, bár a kézirat elárulja, hogy a szerző az utolsó percig habozott. Elgondolkodtató, ki döntött végül: ő vagy a nyomdász.

A 96. sor első fogalmazása egyelőre tovább őrzi titkát. Arany sokáig kereste a legtalálhatóbb kifejezést. Áthúzásai itt annyira erőteljesek — és azonnaliak —, hogy a laboratóriumi vizsgálat sem vezetett semmi eredményre.

A „vérynom is a fűvön..... tőle.” sor áthúzott, hiányzó szavaiban Voinovich a „maradozott”, aztán a fölé írt szóban a „csepeg” igéket vélte megtalálni — de a kézirat mintha nem igazolná ezt a feltételezést. Az első áthúzás feltétlenül hosszabb, több betűből álló szó volt a „maradozott”-nál, amint a fölé írt, szintén áthúzott szó is inkább „csepereg” lehetett. A lap szélén lévő új ötletét is erőteljesen áthúzta Arany, és végül a költőiségben és kifejezőerőben is leggazdagabb „harmatozik” igét választotta. Ez lett a végső változat:

„Vérynom is a fűvön harmatozik tőle.”

A következő két sorban is hemzsegnek a törlések, javítások. Arany lázasan — és elégedetlenül — dolgozott. A leírt — elbeszéli — jelenet drámaisága sűrítést és hajszipontosságot követelt. Verselési problémáról szó sem volt: a forma a költő vérében volt. „Csak” a megfogalmazás tökéletessége volt a tét. De mekkora tét! Pongyolaságot sehol sem engedett meg magának, máskor sem, máshol sem, — ebben a veretes művében védképpen nem.

A 97. (új veresszakot kezdő) sor is csupa áthúzás, javítás. Rögtön az első szó háromszor módosult:

„Nyomban” — „Nyomon” — „Nyomra”

— végül a harmadik variációt fogadta el: (8., 9., 10. ábrák)

„Nyomra, okát tudni, vissza...”

— és itt következett az újabb probléma a szöveg „világrahozatalában”:

a „visszafelé indul” — „vissza legott mégyen”

variációkat áthúzta, aztán a margóra mégis a „vissza legott mégyen” formát írta föl, mint végső formában kiválasztottat. A kritikai kiadás jegyzete az elveszett akadémiai kéziratra hivatkozva még egy „vissza legott méne” variánsra is utal, ami azonban a megmaradt mikrofilmen már legfőljebb csak sejtethető: a javítást ugyanis rögtön a megkezdett szóalakon

végezte el a költő. A két régies igealak közül aztán a határozottabb állítást tartalmazó „mégyen” mellett döntött. (11–12. ábra)

Hasonló célratörő módosításokat mutat a többször is átfírt 98. sor:

1.: „Gondolja, tövistől eredett, vagy csontul”: a laboratórium előhívott képén egy *t* van, magam mintha kettőt látnék a „tövis” szótól kezdve végig áthúzott sorban. Ugyanott a javítás: „Gondolja, tövis, csont”, a szó végén tollkéssel való törlésnyom, aztán áthúzott szó: talán: „netán”? és folytatólagosan: „kő légyen”; fentebb a lapszélén: „darabos”, ami egészen a leragasztás szélére került, nehezen olvasható.

2.: „Gondolja, tövis, kő, valami(ly) csont légyen”

Voinovich szerint itt „valamely” áll, és csak a javítás „valami”.

3., 4.:

„Gondolja, tövis, kő, valami csont légyen.”

A sorvégi írásjel először pontosvessző volt, az Impurum 2.-től kezdve lett kettőspont.

99. sor:

„Im vasat a fűben” — a következő erőteljesen áthúzott szót az optikai vizsgálat sem tudta olvashatóvá tenni; Voinovich az „elrejtve” szót sejtette az áthúzás alatt. Az frászzakértő a margón lévő javításokat figyelmen kívül hagyta. Az ott lévő — ugyancsak áthúzott — módosítások közül megint egészen a lap szélére került és így eddig minden próbálkozás elől eltakarta „rejtőzni” szót találtam, ami lényegében rokon a kritikai kiadás sorközi „elrejtve” megoldásával, de amit Arany szintén elhagyott, és helyébe a „végtére” megoldást választotta. Így a sor: 2., 3., 4.:

„Im vasat a fűben végtére találá.”

100. sor:

1.: „Mint valamely kardnak leghegye — (javítva: a hegye) — kiállva.”

2.: „Mint hadi szerszámnak érc hegye, kiállva” — és ez a változat maradt meg végig, a kritikai kiadás is ezt közli, anélkül, hogy a másik két kéziratról említést tett volna.

A változtatás értelme egyértelmű: a *kard* szó egymás mellett többszöri ismétlését kerülte el a „hadi szerszám” kifejezéssel.

A szakaszkezdő 101. sor végén az Impurum 1.-ben egy gondolatjel volt, amin már az Imp. 2.-ben változtatott Arany: a következő mondatot (102. sor) először két gondolatjel közé zárta, amiket azonban tollkéssel kitörölt, s helyette zárójelekkel választotta el ezt a közbevetett gondolatot, és csak a sor végén alkalmazott először a zárójel után, majd a zárójelen belül sorvégi gondolatjelet. Mindezek, tudjuk, értelemmódosító dolgok. De a kiadások ezt az írásjelet elhagyták, amint a kritikai kiadás sem szentelt figyelmet magának a sornak sem. Csak a zárójel maradt meg.

103. sor:

Az Impurum 1.-ből szabad szemmel ezt tudjuk kiolvasni:

„De” — utána áthúzott szó, fölé írva: „viszont ...”

Így egybeolvasva:

„De viszont megbánván oda siet ismég” — aztán szórendi változtatás: „siet oda ismég”.

Az optikai eljárás föltárta az áthúzott szót is:

„De megint megbánja” — ezt valamiképp Voinovich is megfejtette, de a „megbánja” szónak „megbánván”-ra módosítására nem tért ki. A „megint” szó törlését nyilván az indokolta, hogy Arany kerülni akarta a hallását zavaró — allitteráló — *meg* szó ismétlődését. Tehát a végső megfogalmazás:

„De viszont megbánván siet oda ismég.”

A 104. sor keményen áthúzott első szavát optikai eljárással sem sikerült olvashatóvá tenni. Bármi volt, Arany a „Nehogy” szóval helyettesítette, egyúttal ennek kedvéért az első megfogalmazás szórendjét is megváltoztatva. Az egész sorral elég sokat birkózott, amint az Impurum 1. mutatja. Az előzőleg áthúzott, aztán a lapszélre írt szavak helyükre téve ezt eredményezik:

„Nehogy a jószágban kára megint essék”.

Az Impurum 2.-ben az „essék” „esnék”-re változott. A lapszélre írt és leragasztás alá került „essék” variánst korábban nem lehetett elolvasni, pedig a feltételes mód alkalmazása a jelentést is módosítja. A kritikai kiadás megoldása egyébként is sántít egy kicsit: az

eredetileg sorközépen lévő „nehogy” után semmiképpen sem állhatott a feltételezett „ismét esnék”, mert jól látható, hogy több betűből álló részletet húzott át a költő.

A következő egész versszak viszont szinte kész, végleges alakjában született meg, alig van benne javítás. Meglepő ennél a résznél, ahol a műgond majdnem állandó módosításra ösztönözte Aranyt. — A 105. sorban az „ihol” először „ihon” volt, — erre a kritikai kiadás is utal, amint a sort záró „nölve” ige „növe” alakra változtatására is. Csak azt nem említi, hogy a második és harmadik kéziratban (Akadémia, Debrecen) a szerző ismét a „nölve” alakhoz tért vissza, és a kiadásokba is ez az alakváltozat került.

A versszakvégi 108. sor két változtatást is mutat (oda — arra, sompolyog — közelít), amikre a kritikai kiadás is utal, ezért nem részletezem. Mindkét változtatás könnyen elolvasható, és mindkettő ebben az új alakban maradt meg a további két kéziratban is. Arany végig tartotta a tárgyhoz illő emelkedett hangot. A „sompolyog” szó hangulati értéke egészen más lett volna, mint amire itt szüksége volt. Tudjuk: az írás mindig újraolvasás is, és ez jól megfigyelhető Arany kéziratán, változtatásain, az első megfogalmazással való elégedetlenségén, — ami miatt az egész szövegrész leragasztása is bekövetkezett. Menet közben bizonyos kifejezéseket átértékelt.

Ugyanennek az igényességnek a bizonyítékai a következő — 109, 110, 111. sorok módosításai is. A 109. sor megoldása a kritikai kiadásban egészen pontos, de a kézirat látványa sokkal érdekesebb, hiszen az Impurum 1. és 2. sokkal többet mutat meg a műhelymunkából. (13. ábra)

A 110. sorban viszont nem pontos a kritikai kiadás:

az Impurum 1. a „*menjen-e? ne menjen?*” változatot „menjen, sohse menjen”-re alakította, a kritikai kiadás „menjen vagy ne menjen” változata ott nem szerepel, az az Impurum 2.-ben került csak sorra, ahol Arany még tovább is habozott:

„menjen (so) ne menjen?” aztán: „vagy ne menjen?”

Tulajdonképpen csak az akadémiai kéziratban áll egyértelműen a „*menjen? vagy ne menjen?*” változat, amit aztán további kézírataiban végleg így hagyott. De a kiadások mégis visszatértek a korábbi „*menjen-e? ne menjen?*” formához; az első nyilván Arany tudtával és hozzájárulásával. Mennyi habozás egy kifejezés körül! (14–15. ábra)

A 111. sorral a kritikai kiadás nem foglalkozott. Csakugyan kevés változáson ment át:

Impurum 1.: „*Ágaskodva tekint, nyujtózik előre:*”

Impurum 2.: „*Ágaskodva tekint s nyujtózik előre —*”: csak egy kötőszó és a sorlezáró írásjel hozott újat.

A 112. sor mindegyik kéziratban ugyanaz. A 113. sor is csak a „sását” szó írás- illetve hangképét módosította: „sássát” lett belőle, hosszú mássalhangzóval.

A következő három sor is simán árad. A 117. sor hoz aztán megint figyelemreméltó változtatást. A kritikai kiadás itt sem volt egészen pontos, de nem is könnyű annak lenni.

Az Impurum 1.-ben az első változat ez volt:

„Ekkor hát közelebb menni nem is mervén!”

Ebből lett:

„Ekkor odább a (félbeszakított szó!) menni dehogy mervén!”

A fölébe ragasztott lapon: Impurum 2. már ez olvasható:

„Ekkor (alább egyet lépni dehogy) mervén”

— ebből a kritikai kiadás a zárójelbe tett: Arany által áthúzott szavak közül az „alább” szót nem észlelte —, a lapszálen pedig egy áthúzott

„odább aztán”

majd fölé írt

„a fegyverhez járulni se”

javítás eredménye:

„Ekkor a fegyverhez járulni se mervén”

lett a végső változat. (A kritikai kiadás „oztán” változata téves.)

Erről a sokat javított, variánsokban gazdag részletről, a műhelymunka fázisairól hiteles képet csak a kézirat látványa adhat. (16. ábra)

A 118. sor szintén bonyolult, de a kritikai kiadás majdnem teljes megoldást nyújt. Sajnos, az írásszakértő a margón áthúzott variánssal nem foglalkozott, pedig ez az a rész, ahol

nem tudok egyetérteni a kritikai kiadás „Fut a fiú hozzám” olvasatával. Az áthúzás alatt sokkal inkább a „Felém a fiú lép” szavakat tudom kibetűzni. Ezután következik a szintén áthúzott „Fut a fiú hozzám”, majd a lap jobb szélén: „Hozzám jő” és egy betoldás: „lovamat messze meg-ismervén”.

Az Impurum 2.-ben már ezt látjuk:

„Hozzám fut, lovamat messze megismervén” — ami a végső változat lett.

Munkadarab ez, előszöveg, amin rajta van a költő fáradozásának a nyoma. Arany a szakirodalom elnevezése szerint az úgynevezett „programozó” módszerrel dolgozó költők közül való, hiszen pontos előmunkákat, vázlatokat készített műveihez, így a *Buda halálához* is. Ami nem mond ellent a részletek kidolgozásánál a kemény szellemi erőfeszítésnek, aminek nyomait a kéziratok mutatják.

A 120. sor hoz megint érdekes mozzanatot a keletkezés folyamatában. Ennél a sornál megint vitába kell szállnom a kritikai kiadással. Voinovich közölte ugyan a változatokat, de elmulasztott rávilágítani Arany megint jól követhető fontolgatásaira. Már az Impurum 1.-ben kikötni látszott a „megyek oda” — „futok oda” variánsok után az „iramodom” szó mellett, de az Impurum 2.-ben előbb leírta, aztán mégis kihúzta ezt a verziót, hogy visszatérjen a korábban használt „megyek oda” alakhoz. Amint a másik két kézirat is tanúsítja, ez vált véglegessé:

„Bátran hí s vezet; én megyek oda véle.”

Itt a lakonikusabb, egyszerűbb és nyugodtabb kifejezés győzött.

A 121. sorral nem akadt dolgom: a kritikai kiadás tökéletes megoldást ad, ezért itt nincs mit újat keresni: egy áthúzott szót Arany fölírással javított, mindkét variáns jól olvasható.

A 123. sor hoz újabb érdekességet a munkafolyamatra figyelő genetikus számára.

Itt az írás is eléggé kusza képet mutat. A költő megint többször is átfogalmazta szövegét. Az első variáns ez volt:

„Felvettem azonnal, engede is könnyen”

(A kritikai kiadás „fölvettem” igekötőalakot közöl.)

Az első változtatás:

„Láng nem üt markom, engede is könnyen” — bár itt megjegyzendő, hogy a lapszéli javításba először nem „markom” hanem „jobbom” került. Ez a továbbiakban is ingadozott, amint a kézirat fölíragasztott része (Impurum 2.) bizonyítja:

„Láng nem üt markom, engede is könnyen” — de ugyanitt a margón megint „jobbom”-ra változtatta a szót. A másik két kéziratban is ez a változat maradt meg.

Itt a kritikai kiadás készítője nem tudhatta elolvasni az egészen a lapszélre került javítást, ezért csak az általa Sz II.-nek (Imp. 2.) jelölt kéziratot vizsgálta.

A 124. soron is igen sokat alakított Arany. Sőt: teljesen át is fogalmazta. De lássuk a variánsokat.

Impurum 1. (a)

„Ez az! te királyom, te viseld ezt (jav.: azt) fenjen”

(b)

„Itt van” — ezt két helyen is javította Arany: először az „Ez az”-t áthúzva, azután a lapszálon:

„Itt van, te királyom te viseld már fenjen”

(Voinovichnál: „Itt van, te király, most te viseld már...”)

De evvel is elégedetlen volt, áthúzta és alá ezt írta:

(c)

„Im fogd! ki viselné mint te olyan fenjen!” (17–18–19–20. ábra)

Impurum 2. (a)

„Im fogd! ki viselné, mint te, olyan fennyen —”

(b)

„Itt van! te viseld azt, te, királyom, fenjen!”

Aztán a másik két kéziratban ezt találjuk:

„Itt van! te viseld azt, te, királyom, fennyen!”

A kritikai kiadás a „fenjen” — „fennyen” szó írásmódjának eltérésére a kéziratokban egy-

általán nem utal, csak a kiadásnál regisztrálja. Pedig a visszatérő ingadozás eléggé szembeötlő. Nyelvészeti szempontból sem lenne érdektelen a kétféle változás nyomába eredni (Bárczi Gézánál nem találtam eligazítást), amire azonban e helyen nem tudok vállalkozni.

Itt ér véget az a bizonyos „titokzatos”, leragasztott részlet, a IX. ének oly fontos mozzanata, ami után Etele felkötö a kardot, legszebb hüvelyébe „ruházza”, aztán kivonja és a négy égtáj felé suhint vele. Elmondja azokat a szavakat, amiket Arany Kézai krónikájából vett át:

„Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én pörölyje világnak!
Sarkam alá én a nemzeteket hajtom:
Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam!”

Ebben az olyan sokszor idézett versszakban egyébként egyetlen szót sem változtatott Arany.

Mikor munkámhoz fogtam — régi kívánságom volt —, semmiképpen sem volt szándékom a kritikai kiadást bírálni, és azt hiszem, nem is tettem azt. Egyébként is egészen más cél vezetett: meg akartam figyelni a költői mű születésének folyamatát, egy adott, sokat ígérő *részletben* legalább. Végig kívántam kísérni a szöveg fokozatos kialakulását, megfigyelni a kéziratban a költő — folytonosan változó — tollának nyomát, az első megfogalmazástól kezdve a végső formáig. Azt hiszem, szerencsésebbnek éreztem volna magamat, ha még *nem* lett volna kritikai kiadás. Ez a körülmény, hogy *van*: erősen megkötött. A korrekt eljárás ugyanis arra kényszerített, hogy az előttem fekvő kéziratok vizsgálata mellett mindenütt figyelembe vegyem az előttem már elvégzett kiadói, szöveggondozási munka eredményeit. Sokszor kellett elszakadnom a kézirat oly csábító labirintusától, hogy észrevételeimet egyeztetsem az előttem már földolgozott anyaggal.

A Kiadó munkáját csak elismerés illetheti. Munkám mégsem volt eredménytelen. A megvizsgált 44 sorban 28 helyen találtam új, a kritikai kiadásétól eltérő megoldást.

Már bevezetőben utaltam arra, hogy ennek a szövegrésznek — és alighanem az egész műnek — a sorsa legnagyobb részben az OSZK tulajdonában lévő impurumban, az adott esetben az érintett rész első és föléragasztott második variánsában dőlt el. Az első tiszta-*zatban*: a Nádasdy-pályázatra benyújtott akadémiai kézirat (másolat) szövegében csak itt-ott találunk további változtatást. A debreceni kézirat e résznél sehol sem tér el, noha a debreceni kollégák fölhívták a figyelmet, hogy még az ő példányukban is van utólagos szerzői javítás. Viszonylag kevés, és más helyeken.

Azt hiszem, igen szép feladat — és óriási munka! — lenne a *Buda halálát* teljes egészében hasonló módon újra megvizsgálni, hozzácsatolva a művet megelőző, majd az utána következő, Arany nagy tervéhez tartozó minden töredék és vázlat kéziratának földolgozását, a pontosan megállapítható keletkezési sorrendben. Vekerdy Tamás 1982-ben megjelent kiadása: Arany János: *Csaba-trilógia* (Szépirodalmi Könyvkiadó) úttörő módon vette sorba a nagyközönség számára az összetartozó részeket, a *Keveházával* kezdve. Csak a nagykőrösi töredéket hagyta említetlenül. Igazán mi is elmondhatjuk Ilosvaival: „Csuda, hogy mindeddig nem emlékeztünk erről.”

A nagy terv, a „nemzeti hősköltemény” terve, amelyen — biztos adataink szerint — 1853-tól 1881-ig dolgozott Arany, és amelynek végül is csak *töredékeként* készült el a *Buda halála*, annyi kiváló tanulmányozás után is, azt hiszem, még mindig sok titkot, illetve eddig kellőképpen meg nem világított mozzanatot rejteget. Gondoljunk csak a *Buda halálát* megelőző *Második dolgozat* „*Alaprajz*”-ra és „*Tervrajz*”-ára, amelyek óriási nekikészülés, tudatos építkezés bizonyítékai. Azután a *Buda halála* befejezéséhez közeledve írta meg Arany „*Újabb tervvázlat*”-át, 1863-ban. S ott vannak a mindig újrakezdésre váró, félbemaradt utolsó tervek, töredékek.

Maga az önálló műként is megálló *Buda halála*, ez a zseniális töredék 15 hónap alatt készült el. Az impurumban mindössze három dátumot találunk: az elkezdését: „1862. február végén”. A IX. ének végén olvasható dátum: „(Jul. 20. 862)”. A végső dátum, a befejezése: „május 6 án 1863.”

Ekkora és ilyen műgonddal készült munka elvégzéséhez ilyen rövid idő alatt hangyaszorgalomra volt szükség. Hiszen Arany hivatali munkája mellett dolgozott rajta.

A tanulmányozott 44 sorból is igen sok tanulságot vonhatunk le a költő munkamódszerére vonatkozólag.

Azonnal szembeötlik a tudatos tervezés. Látjuk azt a műgondot, amivel Arany a nyelvi eszközöket alárendelte a kifejezés pontosságának. Javításai, változtatásai mind a költemény alaphangulatának, emelkedett hangnemének érdekében történtek, — amit pedig a tárgy határozott meg. Soha nem valami öncélú „költői szépség” kedvéért módosított, hanem a tárgy megkövetelte veretesség igénye készítette arra, hogy akár háromszor, négyszer is újra fogalmazzon egy-egy gondolatot, megkeressen valami találóbb, illőbb kifejezést. Ha maga Arany is annyit birkózott műve létrehozásával, annyiszor kezdte újra a „regét”, alighanem érdekes lehet nekünk is fölvetni a kérdést: az alkotómunka közben vajon miért vetette el az egyik elképzelést egy újabb kedvéért, mikor már az előző is műremek volt? Ki tudna — ha rajta múlna és Arany már nem döntött volna helyette — választani az első ének háromféle változata közül:

„A múlt idők homályán megszólal egy rege,
Mint elhaló mennydörgés, fülemben éneke;
Mint nagy vizek morajját, melytől zúg a vadon,
Vérrel folyó napok bús panasszát hallgatom”

„A múlt idők homályán megszólal egy rege,
Attila veszedelmét siratja éneke:
A végzetes menyekzöt, a bosszuló fiat:
Egész nemzet bukását ez egy halál miatt.”

„Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája;
Én ez avart jártam; tünődve megálltam:
Egy régi levélen ezt írva találtam.”

Igyekeztem ebben a feldolgozásomban is a Franciaországból kiindult *genetikus kritika* szellemében eljárni, ami az első ösztönzéseket adta effajta munkáimhoz, amelyekben szintén „tetten akartam érní” a szerzőt műtermében. Arra törekedtem, hogy egy megismert új kutatási terület eredményeit, elméletét vagy inkább példáját hazai talajon: a magyar irodalomban hasznosítsam.

A „hun rege” létrejöttének társadalmi kérdéseit — szintén a tárgyhoz tartoznának — már sokan földolgozták előttem, arra jóval hivatottabbak. Egyetlen mozzanatra szeretnék csak kitérni a mű „besorolásával” kapcsolatban, amelyben sok mindenkivel — magával Arannyal sem tudok egyetérteni. Legalábbis egyik első nyilatkozatával. 1854. január 21-én ezt írta Gyulainak: „Beláttam, hogy korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondvacsinált virág: a költőnek magát is, publikumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie.” Aztán: szerencsére egy életen át mégsem adta föl, ha magáról a műfajról, az eposzról le is tett. De a *Csaba-trilógiát* még 1881-ben is újra elővette, új tervvázlatot is készített hozzá.

De kora rosszul reagált a műre. Amint Keresztury Dezső rámutat: a *Buda halálát* „csak udvarias tisztelet” fogadta. Még az „értő közönség” is hajlamos volt arra a — számomra érthetetlen — véleményre, ami a későbbi irodalomtörténetírás nagy részében is szinte közhelyként hangzott el mindújra: a *Buda halála* „elavult”: műfaját, formáját, témáját illetően.

Hát persze: a 19. század vége a modern irányzatok tüzijátékát röppentette föl. De hogyan feledkezhetünk meg arról, hogy e század elsősorban mégis a *romantika* százada volt, egész Európában. Ennek a kérdésnek hatalmas irodalmába belefogni sem tudok, nem is feladatom. Csak utalásképpen szólok — ha már valami nagyszabású „régí”-ről és „népi”-ről van szó, Lönnrot Illés *Kalevala* feldolgozásáról, amelynek magyarra fordított részleteit

(Reguly Antal már 1841-ben több szemelvényt ültetett át magyarra) éppen Arany ne ismerte volna? Tudjuk: ismerte. Be is fogadta, amint a „Rege a csodaszarvasról”, a VI. ének, ez a külön költeménynek készült remekmű tanúsítja.

Hátravan a romantika vagy realizmus kérdése.

Ügyszólván minden romantikus műben vannak realista elemek. Láthatjuk ezt Victor Hugonál, Jókainál — talán Novalis volt az egyetlen igazi „kivétel”.

Komlós Aladár például — mint mások is — a részletek alapján a *Buda halála* realizmusa mellett tört lándzsát: „... azt mondhatjuk, a *Buda halála* nem az utolsó magyar eposz, hanem az első realista történelmi regény. Közelebb van Flaubert Salammbójához, mint Homéroszhoz.” (Előszó a *Buda halálához*, Új Könyvtár 38., szerkeszti: Bóka László, Budapest székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, k. n.)

De hát a romantika ismérvei között ott van az „álmom”, a történelmi múltba fordulás, a nép előtérbe helyezése. Nem illik-e rá mindez a „Hun regé”-re is?

Mikor Keresztury Dezső csöndes rezignáltsággal fejezi be a *Buda halála* tárgyalását, a „nagy töredék”-et látta — látja és szereti benne. És persze: egy kimagasló ormot. Ami már felülmúlhatatlan.

Saját munkámat avval a gondolattal szeretném bevégezni: nem lehetett véletlen, hogy Arany még az — olyan modern — *Őszikék* írása idején is vissza-visszatért elképzelt álmához: a nagy hun trilógiához.

Valami titka volt. Még van lehetőségünk legalább a közelébe férkőzni.

Klára Monostory

AUS DEM WERKSTATT VON JÁNOS ARANY (Zur Entstehung von „Buda halála”)

Aus den ursprünglich für eine Epos-Trilogie geplanten Werk von J. Arany wurde, wie bekannt, nur ein Teil: *Buda halála*, eine „hunnische Sage” fertig gebracht. Von den drei, in der originellen Handschrift des Dichters aufgebliebenen Exemplaren ist das „Impurum”, der mit vielen Verbesserungen und ausgetrichenen Varianten versehene Entwurf in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi bewahrt. Besonders beachtenswert ist davon der IX. Teil (Gottes Schwert) an der Stelle, wo Arany über seinen schon zu dicht verbesserten Text ein neues Stück Papier geklebt hat, welches dann ebenfalls neue Verbesserungen zeigt. Mit Hilfe eines optischen Verfahrens kann man in den 11 Strophen, 44 Zeilen des Gedichtes die Feststellungen der früheren kritischen Ausgabe an 28 Stellen (in 28 Fällen) korrigieren. Die Verfasserin wies außerdem auf bestimmte Charakterzüge in der Arbeitsmethode Arany's, sowie auf die Entstehungsentwicklung des Werkes hin. Der Aufsatz beachtet alle drei Handschriften, berichtet auch über deren Schicksal in verschiedenen Bibliotheken. Die begleitenden Abbildungen machen die Feststellungen anschaulich.

Leben an ajszál
1899

2.

Míg hűgy az 'űz je	3. ajátú béárta,
szégyen Tuhagab'sal	Dalósk hátra;
Bulcsu voxer' jött be'	1911. szeptember 12.
Nagy dolgot elvőre mon	1899. október 12.

Kard vata jött, áben; meretlen és görbe;
 De az, az az! — Had Edele kintre;
 Zsigis, valaminek két a pagonk ha vakra;
 Lón; arulán Bulcsu skóp Magyaroké!

Kindy! jöve kottám az imént a gramofon;
 — Szépség barom-gyere kintre sábelőzetek —
 Ringyellőnek elvőre kintre kintre;
 Szent kintre kintre kintre kintre.

szégyen köls

3. ábra

Míg hűgy az 'űz je
~~szégyen~~ ~~Tuhagab'sal~~
 Bulcsu voxer' jött be',
 Nagy dolgot elvőre mon

4. ábra

Míg hűgy az 'űz je
 Míg Nyila Tuhagab'sal
 Bulcsu voxer' jött be',
 Nagy dolgot elvőre mon

5. ábra

'Eelének hátra
 , egy szolga duha
 ndani ~~szégyen~~ arxc
 meretlen és görbe
 szégyen köls

6. ábra

tit, egy ~~.....~~ ~~.....~~ &
 vön [~~.....~~]
 vízkeféle indul, legott
~~.....~~, vagy csontul, c
~~.....~~ talála,
 rak ^a hegye, kiállva.
 it egyet, fordul, --
 iele vasköt postul, --

11. ábra

tit, egy ~~.....~~ ~~.....~~ &
 vön [~~.....~~]
 vízkeféle indul, legott
~~.....~~, vagy csontul, c
~~.....~~ talála,
 rak ^a hegye, kiállva.
 it egyet, fordul, --
 iele vasköt postul, --

12. ábra

Tarsa

Kés írték a kard már kétszázda nőre!
 Milyen ahas kockái; laing, vagy ki békile;
 Képződés és effur, sűrűn...
 Kétszázda is a [.....] hogy lássa.

Késztől le'uffol, sőtől sőtől, ^{.....}
 Ora megát sőtől, sőtől, sőtől?
 Sőtől sőtől, sőtől, sőtől, sőtől:
 Sőtől sőtől, a mint sőtől sőtől.

Késztől sőtől, sőtől sőtől,
 Késztől sőtől sőtől sőtől;
 Sőtől sőtől sőtől, sőtől sőtől;
 Késztől sőtől sőtől sőtől sőtől.

7 sőtől

13. ábra

~~Elmondya;~~
 Bátoran hi,
 Oh, eubeni
 Földben alig
 Felvessem az
 Isten Erővel te
 - Im. Fogd!

17. ábra

~~Elmondya;~~
 Bátoran hi,
 Oh, eubeni
 Földben alig
 Felvessem az
 Isten Erővel te
 - Im. Fogd!

18. ábra

men,
 két-e?
 la juéle.
 lasaja!
~~lasaja;~~
 inyen;
~~ert fenjen!~~
~~ert~~ te olyan fenjen!

19. ábra

men,
 két-e?
 la juéle.
 lasaja!
 aréolajja;
 inyen;
 ert fenjen!
 ert te olyan fenjen!

20. ábra